ALEXANDRU NICULESCU

LATINITATE, ROMANITATE, ROMÂNITATE

1. A vorbi despre latinitatea limbii române, astăzi, după ce atâţia mari şi eminenţi lingvişti au cercetat-o, poate părea inutil sau chiar o repetare de vechi şabloane din timpuri revolute. Alţii, dimpotrivă, ar putea crede că aducerea în discuţie a unei astfel de teme ascunde cine ştie ce temeri sau intenţii...

Ei bine, nu! Credem că fiecare generaţie de cercetători are datoria de a-şi pune această fundamentală problemă a istoriei limbii române şi a verifica prin **alte metode** proprii asertiunile precedente, confirmându-le sau corectându-le. Au procedat astfel Sextil Puşcariu, Ovid Densusianu şi Alexandru Philippide, în succesiunea celor din Şcoala Ardeleană, a lui Ioan Maiorescu sau a lui Timotei Cipariu; au făcut, la fel, Alexandru Rosetti, Emil Petrovici şi Iorgu Iordan, chiar şi Alexandru Graur. Lucrările lui Haralambie Mihăescu au, de asemeni, o importanţă deosebită. Urmându-şi maeştrii, şi-a încercat intuiţiile – *sui generis!* – dl Ion Coteanu[1], iar, în vremea din urmă, M. Sala şi, mai ales, profesorul I. Fischer au abordat aceeaşi problemă. Şi, de bună seamă, vor veni, în urma lor, şi alţii! Latinitatea românei este un infinit şi nesecat izvor de cercetări şi de idei în care fiecare lingvist care studiază istoria limbii noastre trebuie să-şi încerce condeiul şi inventivitatea.

Întru descoperirea adevărului.

1. 1. În această serie de cercetări s-au înscris şi studiile noastre privind individualitatea romanică a limbii române. Într-o serie de lucrări precedente am încercat să disecăm o afirmaţie pe care, tot la Cluj, cu mulţi ani în urmă, o făcuse Sextil Puşcariu: „româna este 'altfel romanică' decât toate celelalte limbi romanice". Pe atunci, acest adevăr suna insolit: se căuta **limba latină** în interiorul limbii române şi se găseau relicte specifice, româneşti, nu totdeauna descendente din latinitatea cu care era obişnuită romanistica occidentală (a se vedea lucrările dedicate limbii române de către W. Meyer-Lübke şi chiar de Sextil Puşcariu).

În acest fel, de la Matteo Bartoli şi P. Skok înainte, dar mai ales de la Alf

[1] Care vorbeşte, în *Originile limbii române* (1981), despre... limba română din sec. II-III!

DACOROMANIA serie nouă, I, 1994-1995, Cluj-Napoca, p. 69-86

Lombard, s-au putut analiza **diferențele** de „individualitate romanică" a românei în raport cu celelalte limbi romanice (chiar cu cele din grupul „apenino-balcanic" descoperit de Matteo Bartoli) și, așa cum a afirmat Alf Lombard - acest mare și pasionat romanist suedez care și-a dedicat opera sa principală studierii limbii noastre - s-a putut vorbi despre limba română ca „al patrulea picior al unei mese", de care studiul limbilor romanice nu se poate dispensa. Bineînțeles, limba română și ereditatea ei latino-romanică sunt un *element absolut necesar* în considerațiile privind „fragmentarea latinității", concept pus în circulație de Walter von Wartburg. **Lingula** (în loc de **cochlearium), equua, ovis** și alți termeni latini conservați în limba română au făcut obiectul demersului intitulat **„die lexikalische Differenzierung"**, promovat de Gerhard Rohlfs. Carlo Tagliavini a scos și el în evidență câteva particularități ale românei. Astfel s-a încercat a se defini „individualitatea limbii române" între limbile romanice.

2. Latinitatea

2. 1. Orice discuție privind această problemă trebuie să înceapă de la o distincție pe care lingvistica romanică românească nu a făcut-o încă: **latinitate / romanitate**. Evoluția limbilor romanice - mai ales a celor din Occident - trebuie luată în considerare examinând trecerea de la latinitate la romanitate. De la unitatea **latin = romanic,** când limba Romei era o prea puțin diferențiată limbă latină, s-a ajuns la opoziția **latin** vs. **romanic,** atunci când latina populară („vulgară"), vorbită, s-a desprins de limba corectă, zisă „clasică": cea „populară" a dat naștere limbilor romanice, iar cealaltă, îndepărtându-se din ce în ce mai mult de vorbire, s-a cristalizat și a rămas o limbă „gramaticală", limba culturii latine. În timp ce limbile romanice occidentale își incorporau numai cultural, prin religia creștină a Romei (catolicismul), componentul latin și își modelau structurile romanice *prin* latinitate, limba română se constituia exclusiv pe *conștiința diversității* față de mediul lingvistic înconjurător, pe baza *romanității* sale. Eram *romani* (= de limbă a Romei) în raport cu limbile popoarelor *ne-romanice* înconjurătoare, de la greci până la slavi. Această diferență dintre română și limbile romanice occidentale este *definitorie* pentru limba noastră și trebuie luată în considerație de lingvistica romanică. Este drept, mai există și alte comunități de limbă romanică ce își revendică, în condiții idiosincretice similare, dreptul de a se numi *romane* (dialectele *retoromane, romantsch*, în primul rând), dar, **în interiorul** spațiului cultural latin, *româna este o limbă romanică constituită și conservată într-un spațiu cultural* **exterior** *continuum*-ului *latin*. Aceasta este *prima* sa caracteristică. Distincția devine cu atât mai clară, începând

din sec. IX-XI, când romanitatea occidentală, redescoperindu-și originile latine în cadrul Renașterii carolingiene, ajunge la forme culturale și lingvistice specifice. Despre aceste aspecte a vorbit cu deosebită competență și claritate Ferdinand Lot (*À quelle époque a-t-on cessé de parler latin?*; vezi bibliografia).

2. 2. În acest timp și în acest mod, **romanitatea** se desparte de **latinitate.** De aceea, în 813, într-un edict al conciliului de la Tours se vorbea despre necesitatea de a traduce predicile ecleziastice *in rusticam romanam linguam,* iar în 826, unui defunct, pe nume Abailhard, i se face un serviciu funerar în limba *română* **și** în limba *latină: rustica concelebrat romana latinaque lingua Saxo quibus pariter plangens pro carmine dicat.* În 999, la moartea papei Gregorius V, pe sarcofagul lui se putea citi, ca o laudă, faptul că el instituise *usus francisca, vulgari et voce latina,* adică o **„elocutio"** *triplice* (Migliorini 1962, p. 86-88; Tagliavini 1977, p. 121 și urm.). Distanțele cresc, contactele între *cultura litterarum,* latina „gramaticală", scrisă, și bieții *loquentes rusticum,* cei ce vorbesc „romanica", se rup: în secolele IX-X, limbile romanice apar cu evidență, în Occident, mai întâi, și, probabil, și în părțile orientale ale romanității românești. Nu este exclus ca, dată fiind ruptura de trunchiul roman comun, de *continuum*-ul latino-romanic, româna să se fi putut constitui chiar *mai înainte* de variantele romanice occidentale - astfel cum presupunea Sextil Pușcariu (sec. VIII?). Dar în timp ce în Apus, ele se găseau într-o ambianță culturală latină - precum se vede din bine cunoscutul *Roman de Renart* (sec. XII-XIII), unde apare cu claritate compenetrația **roman(s) - latin** : *puis le baisa, et si l'assout/moitié romanz, moitié latin,* Br. I, v. 1107[2] -, româna lua naștere într-un context etnolingvistic **nonlatin.** Vorbitorii slavi care își însușiseră daco-romanica, contactele cu lumea greco-balcanică și fondul autohton traco-iliric într-un Imperiu Roman de Răsărit dădeau limbii noastre elemente care o *îndepărtau* de Occidentul latino-romanic. Carlo Tagliavini și istoricul G. Brătianu au examinat îndeaproape aceste circumstanțe istorice, culturale și lingvistice care au făcut ca româna să fie o limbă romanică „uitată" de Occidentul latino-romanic. Astfel se explică o afirmație pe care un romanist italian, Leo S. Olschki, o făcea privitor la limba română: „È difficile immaginare e indovinare la latinità di un popolo che, nelle sue tradizioni spirituali, non conosce nè Virgilio, nè Seneca, nella cui cristianità mancano Agostino e i padri di lingua latina, che ha subito, solo per tarde riflesso, i rivolgimenti dell'umanesimo e che ha trovato il primo fecondo contatto coll'Europa occidentale all'epoca del liberalismo" (*Struttura spirituale e linguistica del mondo neolatino,* Bari, 1938, p. 33).

Iată de ce, atunci când luăm în considerare romanitatea românească, prima

[2] În care *romanz* este considerat, de filologi, a semnifica „français".

distincție ce se impune este aceea dintre **romanitate** și **latinitate.** *Româna s-a constituit ca o romanitate* **fără** *sprijinul fundamental (ulterior) al latinității.*

2. 3. Nu este câtuși de puțin exagerat a afirma că, în jurul spațiului lingvistic al romanității românești, s-au creat **zone de cultură latină** datorate în special expansiunii creștinismului occidental al Romei (în detrimentul creștinismului Bizanțului). Dar din Peninsula Balcanică, din Pind și din Balcani, din Muntenegru și până în zonele nord-danubiene ale Carpaților, ale Moldovei, ale Transilvaniei și ale rutenilor subcarpatici, până în răsăritul Moldovei și dincolo de Nistru, romanitatea romanofonă aderase, de-a lungul vremii, în epoci diferite, dar *unanim,* la biserica creștină greco-slavă a Bizanțului, denumită **ortodoxie**. Această confesiune devenea, în perspectiva religioasă a catolicismului, după marea schismă din 1054, o biserică „schismatică". Anatemele reciproce nu au făcut altceva decât să desăvârșească această separație care a dus la îndepărtarea seculară a limbii și a culturii române de Occidentul latin.

În acest timp, de-a lungul evului mediu, maghiarii și polonezii, slovacii și chiar cehii beneficiau de cultura latină inculcată de catolicismul roman. Matei (Matyas) Corvin (Hunyadi) avea în juru-i, la curte, *laudatores* ai originii sale nobile romane (fiind tată-său „valah", iar fiul, denumit *romanus ac latinus homo!).* Matei Corvin o știa prea bine, mai bine chiar decât exegeții săi maghiari de astăzi! Umanismul italian prindea rădăcini în Polonia în sec. XVI (Arnolfo Tedaldi, Pandolfo Collenuccio, Filippo Buonaccorsi, Alessandro Guagnini), iar cei care profitau de aceste cunoștințe noi, istorice și de cultură latină, erau cronicarii noștri, Miron Costin, Grigore Ureche. Cu un secol mai înainte, cehii luau parte chiar la prima rebeliune *anticatolică* a lui Jan Hus, dând semnalul Reformei în Occident. Să adăugăm pe Nicolaus Olahus (1493-1568), care, trecând barierele confesionale intracreștine, devine episcop, arhiepiscop și chiar primat al Ungariei, adept sever al Contrareformei, dar prieten cu Erasmus din Rotterdam. Numele acestui „valah" din Sibiu, „evadat" din limitele impuse de ortodoxia greco-orientală, străbătea Europa secolului al XVI-lea! Datorită Poloniei catolice și Transilvaniei dominate de autoritățile ecleziastice calviniste, apar în cultura românească primele texte cu caractere latine. Este vorba, în Moldova, de celebrul *Tatăl nostru* al lui Luca Stroici (1593), scris cu ortografie poloneză (și italiană!), dar și de o serie de texte ale misionarilor catolici italieni care, ajunși în Moldova, din țara leșilor, se străduiau a transpune în alfabet latin limba română vorbită. Ramiro Ortiz și, pe urmele lui, G. Călinescu au descoperit aceste texte; recent, G. Picillo și Maria-Teresa Ferro le-au examinat lingvistic (lui G. Picillo îi datorăm o antologie de texte vechi românești cu litere latine apărută în Catania, în 1991). Unele dintre acestea au fost publicate - sau menționate - și de noi, în 1970, în crestomația *Testi rumeni antichi,* apărută la Padova, iar, după cum se știe, și alte antologii de texte vechi românești le-au

acordat atenția cuvenită. Mai puțin cunoscute și cercetate sunt textele religioase calvine din Transilvania secolului al XVI-lea (*Carte de cântece*, 1570-1573) și din Banatul secolului al XVII-lea (Alexics, Halici etc.). M. Gherman, recent, a subliniat existența unui text românesc datorat lui Hieronymus Megiser[3]. Și noi am încercat, printr-o teză de *laurea* italiană, la Universitatea din Udine (autor: Daniele Pantaleone), să înlăturăm aceste lipsuri –, dar studiile importante asupra calvinismului cultural în Transilvania și în Banat sunt încă așteptate. În aceste împrejurări, putem afirma, fără riscul greșelii, că ferestrele deschise spre Occidentul latin au fost Transilvania, prin cultura catolică și calvină maghiară, și Moldova (sec. XVI-XVII), prin Polonia iezuită și laică. Moldova ar fi putut să dezvolte cultura latină dacă *schola latina* de la Cotnari, creată în 1563 de Despot-Vodă (Jacob Heraclid Despot, 1561-1563), ar fi fost integrată în ambianța românească (A. Oțetea, *Wittemberg et la Moldavie,* vezi *Bibliografia).* Dar detronarea lui Despot, revoltele savant manipulate de boierimea autohtonă și de biserica ortodoxă au restabilit ordinea tradițională slavo-bizantină. Astfel, Moldova intră, mai ales începând de prin 1640-1642, după Sinodul de la Iași „organizat" de Petru Movilă (Moghilă) și continuat cu fervoare de mitropolitul Varlaam, cu a sa *Carte românească de învățătură* (1643), în zona ortodoxiei militante, devenind un fel de *fer de lance* agresiv, proortodox, împotriva catolicismului și calvinismului din Transilvania. De atunci înainte, principatul autonom sprijinit de turci, al Ardealului, a rămas mai departe *singura* deschidere culturală spre Occidentul Europei (sec. XVI-XVIII). Trebuie să recunoaștem că reformele - cea luterană, a sașilor lui J. Honterus și Hans Benkner din Brașov, care îl folosea pe diaconul Coresi într-o acțiune de prozelitism local, precum și cea calvinistă, promovată și sprijinită puternic și oficial de autoritățile maghiare - au constituit tot atâtea ocazii de „occidentalizare" a românilor, de reintegrare în spațiul european latin. Ocazii pierdute!...

Din necesitatea conservării identității etnice, amenințată sau considerată a fi în pericol, comunitățile românești din Transilvania (și de pretutindeni unde ele au persistat să existe) au rezistat pe ceea ce noi am numit *language loyalty* (după termenul pus în circulație de Uriel Weinreich), adică pe *fidelitatea* față de diacronie (= tradiție), conservându-și religia greco-ortodoxă ca axă a identității românești de pretutindeni. Această identificare **românesc=ortodox** este cu claritate afirmată de mitropolitul Varlaam, în a sa *Carte românească de învățătură,* adresată „întregii seminții românești", în sec. al XVII-lea.

[3] Vezi *Studii rumeni e romanzi,* III, p. 838-841, Padova, Unipres, 1995. Textul a fost semnalat de o serie de cercetători, de la L. Șăineanu, C. Tagliavini până la E. Coseriu; vezi G. Piccillo, *Testi romeni in alfabeto latino, sec. XVI-XVIII,* Catania, 1991, p. 18-20.

Acest „răspuns" (la calvinism)[4] devenea necesar mai ales în Transilvania, unde autoritățile de stat ale „principatului autonom", dominat de nobili și de ecleziastici maghiari, încercau să confunde calvinizarea și culturalizarea latină a românilor cu „maghiarizarea"! Chiar dacă nu este întotdeauna evidentă o asemenea tendință, faptul că *Palia de la Orăștie* (1582) a s c u n d e traducerea din maghiară, precum și faptul că mitropolitul Simion Ștefan, după cum spune și N. Iorga, este silit să facă anumite concesii autorităților calvine maghiare, sunt elemente de care un istoric al latinității în Transilvania nu poate să nu țină seama. Iar rolul lui Chiril Lucaris, patriarhul din Constantinopol, care făcea „concesii" calvinismului, trebuie, de asemeni, luat în considerare.

2. 4. Transilvania - principat înființat de turci în 1541 și dominat de autorități reformate maghiare care voiau, prin măsuri religioase statale, încurajând reformele luterană și calvină, să-și afirme *autonomia* - a marcat un eveniment de primă însemnătate în istoria Europei central-orientale: au fost deschise legăturile cu Europa modernă. Tot astfel, atunci când, după 1688, Austria habsburgică recuperează Transilvania și o pune, din nou, sub obediență catolică, revenind la un *statu-quo-ante,* strădaniile iezuiților pentru răspândirea creștinismului Romei merg pe aceeași cale: a ridica la cultură modernă masele „valahe", dar apropiindu-le de catolicism. Ordinele iezuite au fost de aceea însoțite de o „bună dispoziție" imperială - față de români - a lui Iosif II, spirit liberal „luminat": catolicismul mergea mână în mână cu iluminismul! O dată cu propagarea religiei latine și cu drepturi moderne, cultural-politice, se inculcau românilor ideea originilor lor latine, *emfaza* ascendenței lor „nobile" romane și, bineînțeles, teorema continuității lor istorice pe teritoriul Daciei Traiane (a se vedea Pompiliu Teodor, *Der Konfessionpolitik der Habsburger in Siebenbürgen,* vezi *Bibliografia)* - adică exact contrariul eforturilor calviniste care conduceau, cu bună știință sau nu, la maghiarizare. În aceste condiții s-a produs unirea creștinismului oriental cu cel latin, cu Roma (modele unitare similare existau încă din 1437!). A luat naștere o confesiune religioasă nouă, *exclusiv românească,* limitată la frontierele Transilvaniei, cu o disciplină riguroasă, severă și responsabilă, precum un partid politic național: *Biserica Unită* (greco-catolică) *(Uniată)*[5].

Acestei mișcări religioase, precum și împrejurărilor istoric-culturale

---

[4] Să nu uităm că mitropolitul Varlaam a scris și *Cartea carea să cheamă Răspunsul împotriva Catihismului calvinesc* (1645), o lucrare polemică îndreptată spre „credincioșii pravoslavnici și adevărați fii svintei ai noastre beseareci apostolești creștini și cu noi de un neam român", ca să-i ferească de *Catehismul calvinesc* (1640), editat în Transilvania, sub Gheorghe Rakoczy I (cf. Varlaam, *Opere,* 1984).

[5] Pe care, astăzi, pare-se, Vaticanul o consideră „depășită" (conform acordurilor catolice-ortodoxe de la Balamand, în Liban) („Le Monde", 29 juin 1995, p. 3).

favorabile în imperiul restabilit al Austriei, i se datorește - abia acum - ceea ce s-ar putea numi *Renașterea latină* a spiritualității românești. Sau, altfel spus, contactul direct cu cultura occidentală, latină, reintegrarea în spațiul cultural latin european. Iată de ce Sextil Pușcariu care, în *Istoria literaturii române vechi*, vorbește de „influențe apusene" (reformele sunt *a doua* influență occidentală), apără, în termeni calzi, „bisericuțele noastre din Moldova", care, dacă noi am fi acceptat a fi creștini „occidentali" catolici, nu ar mai fi avut grația și modestia acelui gotic tardiv și ale albastrului de Voroneț!... Refugiul (sau închiderea) în ortodoxia bizantino-slavă ne-a legat de Balcani, de Constantinopole și ne-a despărțit, până în sec. al XVIII-lea - al XIX-lea, de posibilitatea de a ocupa locul cuvenit în spațiul latinității culturale. Nu-i de mirare faptul relevat de (uitatul!) I. Popinceanu *(Religion, Glaube und Aberglaube in der rumänischen Sprache*, vezi *Bibliografia)* că prin Moldova (Vaslui) *a se catol(n)ici* însemna „a se face nelegiuit"! (cf. *Dicționarul Academiei*, s. v.)[6]. Reacția comunității românești-ortodoxe, care își apăra - prin religie - identitatea etnică, a fost foarte puternică - și, într-o foarte bună măsură, *necesară* și *justificată*. Consecințele însă, *nu!* Naționalismul religios ortodox care a dominat și domină cultura românească de-a lungul vremurilor s-a constituit în asemenea circumstanțe...

2. 5. Trebuie menționate, însă, și deschiderile către spațiul cultural latin occidental care au loc, începând de prin sec. al XVII-lea, în Muntenia și Moldova, adică în zona culturală greco-ortodoxă. Spiritul european occidental (și, deci, în parte, *latin*) își face simțită prezența în Țara Românească și în Moldova cam în aceeași perioadă (sec. XVII-XVIII), dar *fără emfaza* și fără consecințele evenimentelor culturale și religioase din Transilvania. În sec. al XVII-lea, Grigore Ureche (cca. 1590-1647) declară, în *Letopisețul Țării Moldovei* (1359-1594), că „de la Râm ne tragem", iar Miron Costin (1633-1691) scrie, în *De neamul moldovenilor*, o laudă pentru „țara Italiei, plină, cum se zice, ca o rodie, plină de cetăți și orașă iscusite" - pe care el însuși... nu le văzuse vreodată! - numai pentru că, amândoi, făcuseră studii în colegiile iezuiților din Bar, în Polonia, luând acolo, indirect, cunoștință cu umaniștii italieni și cu opera lor. În a doua jumătate a sec. al XVII-lea, contactele cu lumea occidentală-latină s-au făcut prin intermediul culturii greco-orientale (turcești, ba chiar și rusești). Dimitrie Cantemir (1673-1723) este produsul de frunte al acestei culturi. Studiile în școlile princiare din Constantinopol și anii petrecuți acolo (1688-1710, cu mici întreruperi), activitatea-i de diplomat, devenit mai târziu domn

[6] Pentru a desemna noțiunea de „convertire la religia catolică", limba română dispune, în Transilvania, și de învechitul *a se papistăși* (cf. magh. *pápistás*), de asemenea cu conotații peiorative.

(luminat!) al Moldovei, îi aduc nu numai o solidă cultură latină, dar și contactul cu cultura europeană. Dimitrie Cantemir optează, până la urmă, după 1711, să trăiască, exilat, în Rusia țarului Petru cel Mare (1682-1721), cu a cărui politică prooccidentală el se găsea în deplin acord. Opera istorică a lui Dimitrie Cantemir (mai ales *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor,* care circula în copii, la Viena și la Blaj) este un punct central de legătură între latinismul ardelean (descoperirea *Hronicului* la Viena, de către episcopul Ioan Inochentie Clain, a fost unul dintre elementele care au declanșat Renașterea istorică și latinizantă a intelectualilor transilvăneni) și cultura latină a Orientului. Să nu uităm că, pe atunci, în Constantinopole, moștenitor al valorilor Bizanțului, se cultivau asiduu literele latine[7].

În acest context oriental, greco-turcesc, căutător al Occidentului de cultură latină, trebuie integrată și activitatea altor cărturari proeuropeni. Spătarul Nicolae Milescu, în Moldova, este diplomat și pelerin prin Germania, Franța, Suedia, dar și prin Rusia, până în China, stolnicul Constantin Cantacuzino (cca 1650-1716), în Muntenia, călătorește și studiază în Italia, la Padova, sosind prin Veneția de la... Constantinopole. Ei ies din cercul strâmt al culturii orientale. De aceea sunt folosiți, ulterior, în relațiile cu Occidentul, cu Veneția și cu Austria, îndeosebi. Stolnicul Constantin Cantacuzino mai ales a fost unul dintre promotorii culturii italiene în Țara Românească: studiile care i s-au dedicat, ale lui Ramiro Ortiz, Carlo Tagliavini, Corneliu Dima-Drăgan, ale Floricăi Dimitrescu dovedesc interesul său intelectual și politic pentru Italia. La curtea domnului Constantin Brâncoveanu al Țării Românești (1688-1714) se găsea Giovan Maria Del Chiaro, iar domnul însuși purta corespondență cu consulul venețian din Smirna și trimitea la studii bursieri români (e drept, de origine grecească!). Perioada domniei lui Constantin Brâncoveanu a fost, după cum scrie Ramiro Ortiz[8], o epocă de puternică influență italiană de elită[9]; stilul zis „brâncovenesc" în arhitectura românească este o dovadă! Se pare însă că această eleganță, acest lux de origine italiană era continuarea unei precedente epoci, aceea a lui Șerban-Vodă Cantacuzino (1678-1688), cel căruia coaliția antiotomană a regelui Jan III Sobieski al Poloniei (1624-1696, rege între 1676

[7] Atât de importantă este cultura latină în Constantinopole, sub otomani, încât analiștii stilului lui Cantemir nu-și pot încă explica originea unor structuri de frază ale autorului: bunăoară a hiperbatului. Verbul-predicat, situat la sfârșit de propoziție, este de origine latină sau turcească? *Grammatici certant!*

[8] *Per la storia della cultura italiana in Romania,* Bucarest, 1916, p. 44.

[9] „L'architettura, la cultura, la pittura, l'arte del cesello e persino i mobili e le stoffe risentono del gusto italiano alla corte di Valachi e raggiungono una squisitezza e una richezza non più veduta" (Ramiro Ortiz, *op. cit.*, p. 45).

și 1696) îi datora despresurarea asediului Vienei și victoria din 1683. Șerban-Vodă Cantacuzino, constrâns să facă parte din tabăra turcească, era un admirator și un prieten al italienilor (cu „complicitatea" cărora a putut să-i priveze pe turci de victorie, la Viena, în 1683). De fapt, domnia lui Brâncoveanu era dominată de Cantacuzini! Și de cultura lor occidentală...

Dar toate aceste apropieri de Italia latină nu ar fi fost posibile fără deschiderea politicii Veneției către Moldova, la sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare! Istoricii români au relevat ambasadele reciproce moldovene-occidentale, care, bineînțeles, nu aveau *nimic* a face cu ideea apartenenței românilor la latinitate sau la Europa. Aceleași constatări se pot face, mai târziu, și despre domnia lui Neagoe Basarab, în Muntenia (1512-1521), deschisă spre Veneția, spre Italia, dar prin *intermediul* sârbesc (Mânăstirea Dealului, Biserica Domnească de la Curtea de Argeș ar putea fi rezultatul unor astfel de contacte, mai ales în domeniul arhitectural)[10].

2. 6. Se poate afirma, deci, că, începând din sec. XVI-XVII, cultura românească în cele trei zone ale ei, dar mai ales în Moldova și în Valahia, ia cunoștință și își caută drumul spre Europa spațiului latino-occidental. Dar, trebuie să subliniem, această descoperire a latinității occidentale se face prin filiere și prin intermediari nonlatini. Unirea cu Roma (greco-catolicismul) și Școala Ardeleană (altfel spus, Transilvania) au deschis însă drumurile *directe* spre latinitate, creând conștiința entuziastă (și emfatică) a culturii latine (și, implicit, a „originilor latine").

Această situație se revelă și în dezvoltarea limbii române literare. Miron Costin, Dimitrie Cantemir, stolnicul Cantacuzino, în special, prin operele lor istorice, au făcut să pătrundă în limba culturii românești numeroase elemente lexicale occidentale, neologisme structurate (fonetic) după modele greco-slave[11]. Altfel procedează, în sec. al XVIII-lea, episcopul Amfilohie Hotininul: el vehiculează neologisme de origine italiană. Dar, bineînțeles, procedează, în același mod, cu intensitate, cărturarii Școlii Ardelene, care, cunoscând latina și chiar limba italiană, își modelează împrumuturile-neologisme în structuri romanice. (Pentru toate aceste probleme, vezi *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, II, p. 56-79.)

---

[10] Legenda Meșterului Manole, existentă și la noi, și la sârbi, așa cum a arătat mai ales Lorenzo Renzi, *Canti narrativi tradizionali rumeni*, Firenze, 1968, p. 5-6, ar putea fi o dovadă.

[11] În *Dicționarul împrumuturilor latino-romanice în limba română veche (1471-1760)*, alcătuit de Gh. Chivu, Emanuela Buză, Alexandra Roman Moraru (București, 1992), sunt citate foarte multe neologisme pătrunse prin filiere orientale nonromanice (a se vedea Florica Dimitrescu 1995, p. 127-134).

3. Romanitatea

O examinare atentă a structurii romanice a limbii române arată cercetătorului o serie de aspecte care cer să fie luate în considerare. Fără îndoială, limba noastră este o *limbă romanică,* rezultată, ca și celelalte limbi romanice „surori", din trunchiul comun al limbii latine („vulgare"), dar cu o serie de caracteristici specifice care decurg din poziția ei deosebită.

3. 1. Limba latină care stă la baza limbii române nu a fost o latină cultivată de școală, ca în alte regiuni ale Imperiului Romei (Gallia, Hispania), nici nu a fost o limbă încurajată, completată, corectată și continuată de latina ecleziastică a creștinismului catolic.

Limba latină generatoare a românei este o limbă vorbită, adusă de oameni simpli - soldați, coloni, populație socialmente măruntă, neinstruită (uneori chiar cu limbi native altele decât latina) - din regiunile orientale ale imperiului, din Europa și din Asia. Urmărind inscripțiile latine, Vasile Pârvan a arătat că un număr redus de locuitori ai Peninsulei Italice au ajuns în Dacia Romană. Am putea considera latina care a stat la baza limbii române un fel de *pidgin-latin (petit latin).*

3. 2. Această limbă latină *nu a beneficiat,* decât în prea mică măsură, de sprijinul școlii, al culturii, al administrației. I. Fischer crede (în *Latina dunăreană,* vezi *Bibliografia),* că, în Dacia, ar fi existat unele școli de grad elementar: urmele unei oarecare școlarizări nu apar decât într-o stelă funerară (reprezentând un copil ce ține în mână un *stylus*) și în tablele cerate descoperite la Alburnus Maior (vezi *Individualitatea limbii române,* II, p. 14). Nu cultivarea latinei interesa, în Dacia, pe cuceritorii romani, ci potențialul ei economic!

3. 3. În acceste condiții a avut loc romanizarea Daciei. Cât de profundă a fost aculturația romană, cât de numeroase și cât de dense erau comunitățile autohtone care și-au însușit limba Romei este încă greu de apreciat. Istoriografia maghiară, contrarie continuității daco-romane, are, în aceste probleme, opinii care se deosebesc radical de cele ale istoricilor români –, dar și unele și celelalte se întemeiază pe *ipoteze.* Că popoarele autohtone, cele traco-dacice în primul rând, *nu au dispărut* prin exterminare, că viața, în Dacia Traiană, a fost *daco-romană* (și nu exclusiv *romană*) ne putem da seama judecând, astăzi, mecanismele colonizărilor din Africa sau din America de Sud. Este probabil ca cele două comunități, cea a autohtonilor și cea a romanilor cuceritori, să fi trăit s e p a r a t în structuri socioculturale complet diferite - așa cum se întâmplă întotdeauna în țările colonizate. Pe de altă parte, persistența unei limbi a Romei și a numelui *romanus,* în Transilvania mai ales, poate constitui o dovadă a continuității, *parțiale* sau *mobile,* dar și într-un caz și într-altul, o *continuitate.*

3. 4. Epoca pe care o putem considera *latină* sfârşeşte prin secolele III–IV. Dar o viaţă latină, modestă, a mai putut fi semnalată, şi d u p ă a c e a s t ă d a t ă, în nordul Dunării. Cimitirele creştine, vestigiile latine din Transilvania şi chiar unele date economice privind funcţionarea minelor din Munţii Apuseni, care lucrau încă, în sec. IV–V, pentru Imperiul Roman, constituie o dovadă că *viaţa latină,* atâta cât mai era, *a continuat.* Legăturile cu Roma - istoricii au arătat - par a se fi menţinut, prin Dalmaţia, pe via Apollonia, până prin sec. VI-VII. Scythia Minor devine grecofonă abia prin 602, sub împăratul Fokas. Iar romanitatea nord-dunăreană era, de-a lungul cursului Dunării, în strâns contact cu cea sud-danubiană, a Moesiilor: lucrările fundamentale ale lui H. Mihăescu au evidenţiat aceste aspecte, în mod clar, iar Emil Petrovici situează cursul inferior al fluviului Dunărea în spaţiul de constituire a limbii române.

3. 5. Epoca romană începe însă prin sec. V, după ce Imperiul Roman se divide (395), iar Dacia - sau, mai precis, ceea ce rămăsese din Dacia Traiană - intră în sfera greco-latină a Imperiului Roman de Răsărit. Bizanţul devine, după cum spunea Iorga, *un substitut* al Romei - sau, altfel spus, o continuare mult mai slabă -, al autorităţii romane, dar cu o structură cultural-lingvistică proprie, nouă. Romanitatea orientală (sud- şi nord-dunăreană) se dezvoltă într-un mediu lingvistic variat, în primul rând iliric, greco-bizantin, care face să apară - acolo, în Imperiul Roman de Răsărit - pentru prima oară distincţia *romaïoï* (grecofoni) / *romanoï* (romanofoni). Istoria Romei târzii notează faptul că, în aceste zone (chiar şi în Dacia romană), exista o diferenţă între aşezările urbane care purtau „solia Romei" (Nicopolis, Marcianopolis, Ulpia Traiană, municipiile din Dacia) şi „diversitatea" popoarelor şi a cultelor religioase existente pe aceste meleaguri, după sec. IV-V (Bloch–Cousin, p. 291-292; vezi *Bibliografia).*

3. 6. Invazia slavă, începând din sec. VI-VII, augmentează aceste conglomerate etnic-lingvistice, accentuează deosebirile intercomunitare şi închide, practic, romanitatea orientală în limitele Peninsulei Balcanice. Această romanitate convieţuieşte cu nou-veniţii slavi (în ciuda unei pătrunderi lente, insidioase, paşnice chiar, erau cuceritori!), dar şi cu comunităţile (persistente!) grecofone sau traco-ilirice. În plus, trebuie subliniat faptul că slavii îşi întemeiau aşezări sociale s t a b i l e. Se poate vorbi deci, după invazia slavilor, de o r o m a n i t a t e b a l c a n i c ă (sau b a l c a n o - c a r p a t i c ă sau b a l c a n o - d a n u b i a n o - c a r p a t i c ă), pentru a desemna, cu mare aproximaţie, extinderea spaţiului romanofon. De fapt, izolarea de *continuum*-ul romanic occidental se face mai târziu (sec. VIII), când slavii se instalează în Dalmaţia (a se vedea N. Iorga, „Revue historique du Sud-Est Européen", 7 [1930], p. 1-17) şi î n t r e r u p căile de comunicare cu Italia centro-meridională.

3. 7. În aceste circumstanţe, în interiorul Peninsulei Balcanice, sunt atestate (chiar de către cronicarii bizantini) comunităţi pastorale romanofone în

permanentă mobilitate. Ei trebuie să fi fost vlahii „cărvănari", aromânii păstori, morlacii. Aceștia reușesc să ajungă, în lungile lor deplasări, până în zonele nord-dunărene (așa cum presupunea Sextil Pușcariu), dinspre Banat înspre Transilvania. Aici, în Transilvania mai ales, se găseau, de bună seamă, alte comunități daco-romane, stabile sau mobile, după cum erau agricultori de plaiuri montane (Sextil Pușcariu a făcut o astfel de ipoteză, verosimilă) sau păstori. Aceștia din urmă, ca și ceilalți, tot pendulari, tot în transuhmanță...

Astfel se desfășoară procesul de constituire a unei limbi romanice care se numește **română**, la sudul și la nordul Dunării, din Balcani și din munții Muntenegrului până în Carpații septentrionali, pe un spațiu întins, *fără „vatră"* (după cum a arătat, cu intuiție științifică, Sextil Pușcariu), f ă r ă centre urbane, f ă r ă alt nume decât acela de *romanus–român.* Nu este deloc exclus ca acest nume e t n i c - o folosire nominală a atributului latin *romanus* (cf. *civis romanus, populus romanus* etc.) - să fi fost utilizat, abia mai târziu, o dată cu migrările din interiorul spațiului românesc (în cadrul a ceea ce noi am numit „continuitatea mobilă"[12]) și să se fi extins *dinspre sud către nordul Dunării. Romanus–român,* apelativ de limbă romanică, a devenit numele etnic al *tuturor* vorbitorilor acestei limbi. Românii în Imperiul Bizantin *(romanoï)* vorbeau românește, la sudul și la nordul Dunării.

Aceste fenomene ar fi putut avea loc în sec. VIII–IX.

3. 8. Examinarea atentă a structurii limbii române arată - după părerea noastră - că nu se poate vorbi de o adevărată, *nouă* variantă romanică înainte de sec. VIII-IX, altfel spus, numai *după* venirea slavilor (sec. VI-VIII) pe teritoriile fostei Dacii, în cele două *Moesiae,* în Peninsula Balcanică, adică la nordul și la sudul Dunării. Coexistența („simbioza") slavo-română, faptul că slavii au învățat daco-romana, iar romanofonii au adoptat structuri fonetice, fonologice, morfologice și sintactice ale limbii slavilor - toate acestea au dus, după cum susținea O. Densusianu, la constituirea unei limbi romanice, *limba română.* Slavii au adus în romanica românească structuri gramaticale, sensuri și conotații semantice pe care celelalte limbi romanice nu le au. Nu trebuie să diminuăm însemnătatea contribuției slave la constituirea limbii romanice ce devenea limba română! Slaviștii români Ion Bogdan, I. Pătruț, E. Seidel, Emil Petrovici au avut, de multe ori, percepții lingvistice juste, care ar fi putut duce la definirea contribuției slave la constituirea limbii române.

3. 9. Ce au adus slavii în structurile limbii române? Întrebarea s-a pus în repetate rânduri și răspunsurile au fost diferite. O anume atitudine antislavă,

---

[12] *La continuité „mobile" du roumain,* în *Actes du XVIII Congres de Linguistique et de Philologie Romane,* I, (Trier, 1986), Tübingen, 1992, p. 86-104; trad. rom. N. Mocanu, în „Apostrof", IV (1993), 7-8, p. 25-27.

motivată printr-un neînțeles orgoliu de a fi *romanus* „pur" (se observă aceeași atitudine în Italia de nord-est, la friulani și la refugiații italieni din Dalmația, ajunși în Friuli), apare, adeseori, în istoria culturii românești, mai ales în regiuni limitrofe (Transilvania, Basarabia, Bucovina, Banat), mai puțin însă în ceea ce am putea numi *Moldo-Valahia,* Vechiul Regat. Școala Ardeleană și biserica greco-catolică, precum și tradiția culturală prolatină, filoromanică - dar și un sentiment de *apărare* a propriei identități etnice - toate laolaltă au întunecat seninătatea cercetărilor. De cealaltă parte, au existat totdeauna tendințe de a exagera influența slavă, ceea ce, ținând seama de circumstanțele politice, diminuau adeseori credibilitatea rezultatelor obținute. E. Petrovici a fost o victimă a acestor considerații politice, care obnubilau valoarea cercetărilor sale deosebit de importante. Într-o bună măsură, și Eugen Seidel...

Examenul *sine ira et studio* al contactelor slavo-române își așteaptă încă cercetătorii o b i e c t i v i. Ultimul care s-a ocupat de aceste probleme a fost G. Ivănescu (*Istoria limbii române,* p.271-281; vezi *Bibliografia);* el consideră că „influența slavă asupra limbii române s-a produs mai ales după anul 800" (p. 271), adică din sec. IX. Către această perioadă conduceau și concluziile cercetărilor lui I. Pătruț.

Am încercat și noi (*Individualitatea limbii române,* I, p. 141-142) să determinăm ceea ce limba română datorește contribuției *nonlatine,* în primul rând slave. În această direcție am căutat să procedăm nu *cantitativ,* ci *calitativ.* Dincolo de enumerarea, simplă, a faptelor de limbă - precum vocativul în *-o,* numeralul cardinal, termenul *sută* etc. - există fenomene generale de *sistem* și de mentalitate (calcurile) care *ne obligă* a admite că româna este o limbă romanică trecută printr-un intermediar lingvistic (mai târziu, chiar cultural) slav. La acest filtru slav, trebuie însă adăugate elementele de origine balcanică - non-latină - pe care le menționează Al. Rosetti, *Istoria limbii române,* ed. 1986, în cadrul *Sprachbund*-ului balcanic (*Uniunea lingvistică balcanică,* p. 225 și urm.). O serie de cercetători de peste hotare luați în considerare de autor (M. A. Gabinski, W. Giese, V. Skalička), alături de care trebuie să menționăm pe cei „clasici" (azi aproape uitați!): Sandfeld, Skok, Bartoli, N. Jokl, E. Čabej și, mai ales, pe cei români (I. I. Russu, Cicerone Poghirc și Grigore Brâncuș), au studiat acest interesant fenomen al i m e r s i u n i i unei limbi romanice într-un mediu lingvistic nonlatin, slav și balcanic. Româna este *singurul* exemplu în câmpul romanic!

3. 10. Cine poate, bunăoară, contesta faptul că flexiunea nominală în română are două caracteristici: 1. conservarea a două cazuri, la declinarea feminină (*casă-case, vulpe-vulpi)* și 2. confuzia genitivului cu dativul - care nu se pot explica prin latină? Celelalte limbi romanice au pierdut declinarea sintetică (franceza, în sec. XIII, în cu totul alte împrejurări), iar dativul este cel care a

înlocuit, de obicei, genitivul posesiv. Pe de altă parte, putem să nu apropiem această constatare de faptul că bulgara, limbă slavă, sub presiunea structurilor romanice subiacente, și-a pierdut declinarea complicată, originară, precum limbile romanice? Dispariția paradigmei numeralului latin și înlocuirea lui cu formații ad-hoc, noi (*unsprezece, douăzeci, douăzeci și doi* etc.) poate să nu fie pusă în legătură cu influența slavă, așa cum a susținut majoritatea lingviștilor noștri, la care putem adăuga și paralelismele albaneze amintite de Brâncuș 1995, p. 94-96[13]? Concluziile lor sunt însă diferite: numeralul românesc are structuri (și forme) concordante și cu sistemul slav și cu cel albanez, ceea ce ar putea duce **și** la concluzia că procedeele de formare prin adițiune, dacă apar și în albaneză, ar putea avea originea chiar în latina balcanică (vezi și Rosetti 1986, p. 279-280). Dar la o posibilă influență slavă asupra albanezei, care se manifestă *după* secolul al X-lea, nu s-a gândit încă vreun cercetător? Tot astfel, existența persistentă a unui caz vocativ (nu numai în *-o*, ci și la masculine, *-e, -ule,* și chiar la plural) nu trebuie apropiată de vocativul ce apare în limbile slave? Nu trebuie însă uitat că un caz vocativ există și în declinarea albaneză (*Individualitatea limbii române,* I, p. 25-29). Tot astfel se poate menționa genul zis „neutru": și acesta există ca o categorie aparte în limbile slave, dar... și în albaneză. Este adevărat, neutrele slave au trecut la feminine, în română, datorită trecerii *-o* > *-ă* (sl. *greblo* > rom. *greblă* etc.), în timp ce albaneza are, uneori, chiar desinențe asemănătoare celor din română (pl. neutru *-e*). Dar a avea *o a treia clasă* nominală este un fapt de s t r u c t u r a m e n t i s lingvistică, pe care nu trebuie să-l ignorăm. De aceeași natură este prezența unei conjuncții-adverb, care dovedește că sintaxa și semantica adversității, în română, se aseamănă cu cele din greacă și slavă (conjuncția copulativ-adversativă *iar*) (vezi *Individualitatea limbii române,* I, p. 100-106). Tot astfel trebuie considerată dubla întrebuințare semantică a lat. *super,* în limba română, în care prepoziția are sensuri explicabile prin v. sl. *na(d),* 1./„superpoziție"/, 2./„direcție"/ (după cum am arătat în *Individualitatea limbii române,* I, p. 125-140). Și în acest caz, există paralele în greacă și chiar, foarte rar, în albaneză (vezi *ibidem,* în special, p. 133-134). Exemplele pot continua. Apariția reflexivului la unele verbe active din latină (*a se ruga, a se juca*) este altă dovadă de trecere a latinei prin filieră slavă. În sintaxă, mai ales în limba literară, dativul adnominal (*nepot babei, Domn țării Moldovei*) și distincția pronominală posesivă *său/lui,* construcții

[13] Trebuie să constatăm însă că, din ce în ce mai mult, cercetările recente asupra elementelor autohtone din română au tendința de a diminua (sau i g n o r a) importanța contactelor interbalcanice, în cadrul a ceea ce s-a numit *Sprachbund* - atribuind „fondului traco-dac" faptele coincidente cu albaneza. A. Rosetti 1986, *loc. cit.* mai sus, a atras atenția asupra acestor erori metodologice. Astăzi însă explicațiile prin substrat încearcă a diminua contribuția slavă la structurile limbii române.

existente şi în latină, dar pierdute ulterior, în romanitatea occidentală - nu ar fi putut dăinui dacă ele nu ar fi existat şi în limbile slave (mai ales în slavonă).

La toate acestea pot fi alăturate contribuţiile importante ale lui Emil Petrovici privind caracteristicile sistemului fonetic şi fonologic al românei: iodizarea vocalelor palatale la iniţială, *e-*, *i-* (ceea ce, probabil, a apărut *după* separaţia aromânei de dacoromână), labializarea detentei dentale înainte de *o* *($t^u ot$)*, alternanţele fonomorfologice ale consonantismului (*d/dz, z/ž* etc.), precum şi existenţa unei corelaţii de timbru care a creat seria formelor de plural terminate în consoană palatalizată (*moš/moš^i, bolnav/bolnav^i, pom/pom^i* etc.), ceea ce dă limbii române o dificultate fonetică în plus (*lup^i, fraţ^i* etc.): consoanele palatalizate. Eugen Seidel (vezi *Bibliografia)* a adăugat - poate, cu prea mare îngăduinţă - şi alte fapte sintactice explicabile prin slavă. Despre lexicul de origine slavă s-a scris îndeajuns.

Toate acestea, *indiferent de perioada istorică în care au apărut,* individualizează limba română printre celelalte limbi romanice[14].

3. 11. În acelaşi timp însă, nu putem să nu constatăm că o parte dintre aceste caracteristici *apăreau şi în limba latină denumită clasică,* înainte de a dispărea din latina vorbită, limba simplificată, „vulgară", care a stat la baza limbilor romanice. Există fenomene lingvistice care apar deopotrivă în latină, dar şi *în limbile nonlatine înconjurătoare* şi, îndeosebi, în limbile slave. Am făcut această constatare în concluziile expuse în *Individualitatea limbii române,* I, p. 141-142.

Contactul cu limbile balcanice şi cu limba slavilor *a făcut să se conserve,* în romanica ce devenea limbă română, elemente şi structuri latine arhaice, pe care celelalte limbi romanice le-au abandonat. Româna conservă declinarea latină, distincţia *suus/ejus,* vocativul în *-e (lupe!),* dativul adnominal, dativul pronumelui personal în funcţie posesivă (*casa-mi*), „supinul" (participiul trecut-substantiv) etc. - toate existente în latina literară, dar **şi** în limbile slave. Aceasta înseamnă că, uneori, limba română *a avut forţa - intrinsecă - de a face din asimilarea unor elemente nonlatine, „străine", o modalitate de întărire a structurii ei latine!* Absorbind, integrând elemente slave, romanitatea românească îşi mărea puterea de conservare a... latinităţii!

Oricât ar părea de paradoxală o asemenea constatare, ea are o explicaţie destul de simplă: aceste identităţi structurale sunt dovada că, învăţând limba romanică a autohtonilor, vorbitorii nonlatini, mai ales slavi, au păstrat şi au întărit, în romanica rezultată (folosită de ei), trăsături caracteristice ale propriei lor limbi. Altfel spus, aşa cum se ştie, *slavii au învăţat limba romanică* care,

---

[14] Iorgu Iordan, în raportul la al XII-lea Congres de Lingvistică şi Filologie Romanică, afirma că „latinitatea orientală a avut de luptat cu elemente aloglote", pentru a deveni limbă română.

Limba română şi-a conservat romanitatea şi prin contribuţii nonromanice!

3. 12. Ajungem, astfel, la o concluzie deosebit de însemnată: forţa principală a limbii române constă în capacitatea ei de *asimilare* (integrare) a elementelor străine, nonlatine. Această *qualité-maîtresse* a limbii române este evidentă de-a lungul întregii ei istorii: elementele autohtone traco-dacice – şi ilirice – zise de „substrat", elementele balcanice lexicale greco-bizantine, turceşti, lexicul religios greco-slavon, contactele permanente cu limbile slave şi cu limba maghiară în regiunile de graniţă ale spaţiului lingvistic românesc au fost supuse p r i n c o n t a c t, integral, structurilor gramaticale şi fonetice romanice. Bineînţeles însă, în deplină libertate de alegere, astfel încât, până astăzi, există comunităţi lingvistice aloglote care, vorbind curent limba română, îşi păstrează limba nativă (maghiarii). Altele s-au lăsat influenţate mai profund (unii vorbitori ai dialectelor germane, ceangăii etc.). Dar există şi cazul invers. Neologismele latino-romanice, pătrunse abundent în sec. XIX, au modificat funcţionarea mecanismelor structurii gramaticale româneşti. Operaţiile de integrare-asimilare au putut schimba, bunăoară, alternanţa fonologică *z/ẑ* arhaic românească *(mânz/mânji, obraz/obraji,* dar şi *franţuz/franţuji*) în *z/z*^{i} *(francez/francezi, englez/englezi* etc.) după modelul italian. Absorbţia elementelor străine, asimilarea lor au putut avea un impact direct asupra structurilor limbii române.

Limba română se dovedeşte a fi, aşa cum o definea Alf Lombard, limba romanică *la meno fissata* sau, aşa cum credem noi, o limbă romanică permeabilă şi suplă.

4. Românitatea

4. 1. În aceste condiţii trebuie să înţelegem şi să analizăm limba română! Izolarea ei de limbile romanice occidentale, integrarea ei în spaţiul cultural lingvistic oriental, bizantino-slav, permeabilitatea ei lexicală, care a dat posibilitate pătrunderii unui mare număr de elemente străine, nonlatine, nu au împiedicat păstrarea structurilor romanice de origine latină, ba chiar au accentuat un sistem gramatical conservator. Dar forţa principală a romanităţii româneşti a fost capacitatea ei asimilatorie prin expansiune. Altfel spus, *românizarea* elementelor aloglote. Aceasta s-a manifestat atât în domeniul strict al limbii care se extinde prin migraţii, de-a lungul secolelor, dincolo de zonele romanizate ale Daciei, departe spre est şi nord, cât şi în interiorul comunităţii româneşti (mai ales, dacoromâneşti). Contactul cu limba română, în spaţiul lingvistic dacoromânesc, a dus la utilizarea limbii române de către comunităţi lingvistice alogene: o bună parte dintre vorbitorii germani din Banat, Transilvania sau din Bucovina, comunitatea turcească, cea bulgară, cea sârbească, cea slovacă, ceangăii din Moldova, găgăuzii, polonezii, chiar şi ucrainienii şi ruşii – s-au

adaptat, *fără presiune de vreun fel,* la utilizarea limbii române. În acest fel, peste teritorii unde Imperiul Roman *nu s-a extins vreodată,* mai ales în nordul și răsăritul României, se vorbește limba română. Dar **nu** limba română adusă de colonii latini ai lui Traian, ci limba transmisă și răspândită de migrații românești și de transhumanță pe un spațiu care depășește cu mult, foarte mult, frontierele strâmte ale Daciei Traiane și ale romanizării imperiale. Absorbția elementelor străine, asimilarea-integrarea lor și transmiterea limbii române, ca o *lingua franca,* la comunități lingvistice non-latine, din jurul nostru, au dat limbii române o forță exemplară. *Romanizarea* a fost urmată de *românizare.* Sau, ca să-l parafrazăm pe Miron Costin, după *descălecatul dintâi,* al lui Traian, a urmat *descălecatul de-al doilea,* și mai însemnat decât cel dintâi. *Limba română a continuat în zone noi, neatinse de romanizare, opera de extindere a ariei romanice a Europei.* **Nu** a „latinității", ci a romanității românești în expansiune! Românii au adăugat unei *Romania antiqua,* restrânse, o largă *Romania nova*[15], în teritoriile dimprejurul zonei existenței lor.

Nu prin constrângere. Nu prin forța opresiunii. Ci prin simplul exemplu pașnic al unei limbi vorbite de păstori și de țărani, în continuă mobilitate, o limbă orală, cu structuri foarte puțin rigide, care a știut să utilizeze schimbările și contactele aloglote în folosul conservării, iar conservarea, pentru o fidelă evoluție în cadrul romanității.

Latinitatea, romanitatea și **românitatea** sunt cele trei ipostaze principale ale formării individualității lingvistice românești. Nu fără dreptate considera Matteo Bartoli limba română drept „cea mai latină, dar și cea mai puțin latină dintre limbile romanice"!

Limba română a constituit, astfel, de-a lungul vremurilor, un *rezervor de romanitate* **activă** în Europa sud-orientală și carpato-danubiană. În serviciul *latinității.*

BIBLIOGRAFIE

Matteo Bartoli, *La spiccata individualità della lingua romena,* în *Saggi di linguistica spaziale,* Torino, 1945.

Raymond Bloch–Jean Cousin, *Roma și destinul ei,* trad. rom. Barbu și Dan Slușanschi, București, 1985.

Grigore Brâncuș, *Cercetări asupra fondului traco-dac al limbii române,* Bibliotheca Thracologica, VIII, București, 1995.

Ovide Densusianu, *Histoire de la langue roumaine,* I, Paris, 1901.

Florica Dimitrescu et alii, *Istoria limbii române,* București, 1978.

[15] Termenii aparțin lui Carlo Tagliavini 1977, p. 130-131.

Florica Dimitrescu, *Dinamica lexicului românesc*, Cluj, 1995.
I. Fischer, *Latina dunăreană*, București, 1985.
Iorgu Iordan, *Importanța limbii române pentru studiile de lingvistică romanică*, în *Actele celui de-al XII-lea Congres internațional de lingvistică și de filologie romanică*, I, București, 1970, p. 67-70.
Gheorghe Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980.
Alf Lombard, *La langue roumaine. Une présentation*, Paris, 1974.
F. Lot, *À quelle époque a-t-on cessé de parler latin?*, în „Bulletin Du Cange", Paris, VI, 1930.
E. Lozovan, *Les Roumains orientaux: du Dniestr à Vladivostok (XI*e*-XX*e *siecles)*, în „Romanske", Louvain (Belgia), XV (1990), II, p. 37-42.
Bruno Migliorini, *Storia della lingua italiana*, Firenze, 1962.
H. Mihăescu, *La romanité orientale*, București, 1993.
Alexandru Niculescu – Florica Dimitrescu, *Testi rumeni antichi (secoli XVI-XVIII)*, Padova, 1970.
Alexandru Niculescu et alii, *Manual de lingvistică romanică*, I, București, 1976.
Alexandru Niculescu, *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, I. *Contribuții gramaticale*, București, 1965; II. *Contribuții socioculturale*, București, 1975.
Ramiro Ortiz, *Per la storia della cultura italiana in Romania*, București, 1916.
Andrei Oțetea, *Wittemberg et la Moldavie*, în *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa*, Berlin, 1962, p. 302-321.
I. Pătruț, *Studii de limba română și de slavistică*, Cluj, 1974.
Emil Petrovici, *Influența slavă asupra fonemelor limbii române*, București, 1956.
I. Popinceanu, *Religion, Glaube und Aberglaube in der rumänischen Sprache*, Erlangen, 1964.
Sextil Pușcariu, *Limba română*, I. *Privire generală*, ed. a II-a, București, 1976; II. *Rostirea*, București, 1958; ed. a doua, 1994.
Sextil Pușcariu, *Éudes de linguistique roumaine*, Cluj – București, 1937.
Sextil Pușcariu, *Cercetări și studii*, ed. Ilie Dan, București, 1974.
Lorenzo Renzi, *Nuova introduzione alla filologia romanza*, Bologna, 1985.
Alexandru Rosetti, *Istoria limbii române*, ed. a III-a, București, 1986.
Marius Sala, *Contributions à la phonétique historique du roumain*, Paris, 1976.
Eugen Seidel, *Elemente sintactice slave în limba română*, București 1958.
Pompiliu Teodor, *Der Konfessionpolitik der Habsburger in Siebenbürgen (1692-1759). Der rumänische Fall*, în „Colloquia", I, 1994, p. 129-149.
Carlo Tagliavini, *Originile limbilor neolatine*, ed. rom. Al. Niculescu, București, 1977.
Varlaam, *Opere. Răspunsul împotriva Catihismului calvinesc*, ed. Mirela Teodorescu, București 1984.
Walter von Wartburg, *Die Ausgliederung der romanischen Sprachräume*, Bern, 1950.

Iunie–iulie 1995

Università degli Studi
Istituto di Filologia Romanza
33100 Udine, Vicolo Florio, 2B
Italia